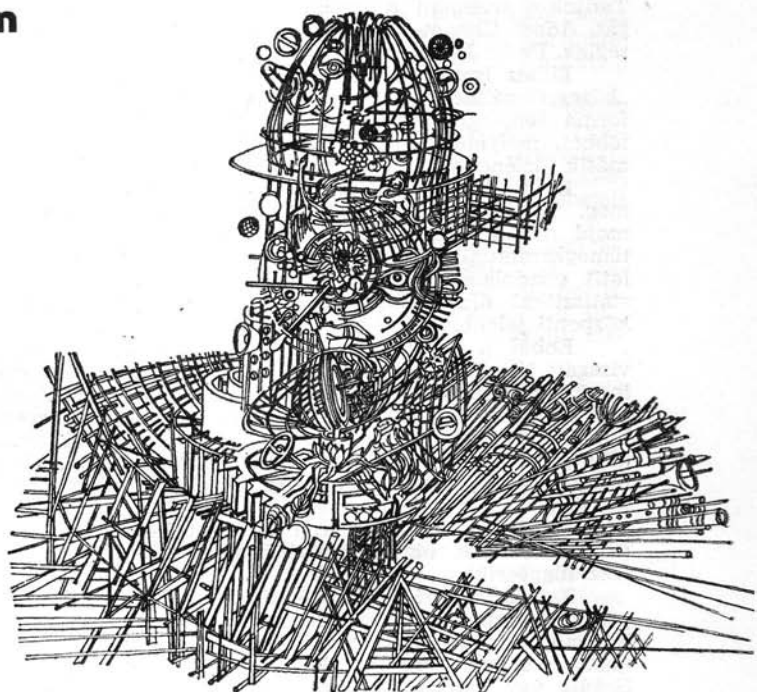

dankanits ádám

a mentalitás

hatalma

A mozgó világban minden hagyaték kétértelmű, nemcsak kincs, hanem teher-tétel is egyben. Hiba volna, ha mai történelemtudatunk egyoldalúan csak a kiemelkedő sikereket fogadná el örökségül, s az egész hagyatékot egyértelműen pozitív előjelűnek tekintené. Az annyiszor említett irodalomközpontúság mögött észre kell vennünk történelmi létünk alapvető „állandóját” — a hagyományos mentalitást.

Kézenfekvő volna azt feltételezni, hogy történelemtudatunkba általában mind szervezettebben épül be az igazi történelem, életformaváltásaink története, a milliók életét befolyásoló technikatörténet. Ma már beható ismeretekkel rendelkezünk a hazai mezőgazdálkodás nyolcezer éves kezdeteiről, arról a későbbi mutációról viszont, amelyet kis mezőgazdasági forradalomnak szoktak nevezni, alig tudunk valamit. Hasonlóképpen alig hatolt még be a történelmi köztudatba az új kultúr-növények — elsősorban a törökbúza — hazai elterjedésének népesedéstörténetileg is jelentős folyamata. Alig ismerjük az ipari forradalom tájainkon való kibontakozásának valóságos dimenzióit. Pedig már Bacon is azt vallotta, hogy a nyomda, a puskapor és az iránytű feltalálása nagyobb hatással volt az emberi dolgokra, mint bármely vallás vagy birodalom. Vajon csak a történés sajátos formációjának tudhatjuk be az ilyenirányú problémaérzékenység hiányát?

Ahhoz, hogy e tájak hagyományosan gyakorlatidegen gondolkodásmódját tetten érjük, talán nem is a kimagasló szellemi teljesítményeket kellene felsorolni, hanem inkább alkalmazásuk történetét nyomon követni. Számontartjuk a két Bolyait, de ki tartja számon tudományos munkáik visszhangtalanságát, a nagy művek funkcionalitását serkentő-akadályozó körülményeket? Számoljuk a csúcso-kat, de ki figyel oda az új gondolat, az új szemlélet elterjedésének lassú, tömeges, munka- és életmódbeli hullámverésére?

Nem nehéz példát találni arra, hogy a gyakorlatidegen kulturális berögzöttségek mennyire meghatározzák még mai értékrendünket is. Történelmi köztudatunk — amely számontartja Bod Pétert, Arankát, Döbrenteit — vajon tud-e azonosulni egy olyan nyelvessel (Gyarmathi Sámuellel), aki életműve legfontosabb mozzanatának két új burgonyafajta erdélyi meghonosítását tartotta? Vagy fel tudjuk-e mérni egy Fridvaldszky kifejezetten gyakorlati gondolkodásmódjának jelentőségét?

Tudjuk-e értékelni a hatékonyabb járványvédelmet kidolgozó orvosok munkásságát, Adam Chenot-val az élen, vagy a műszaki haladást sürgető, ösztönző értelmiségiek, Pethe Ferenc vagy Berde Aron kézzelfogható eredményeit?

Ehhez ismernünk kellene a hagyományos világ és hagyományos gondolkodás „közegellenállását” a tudományos-műszaki újításokkal szemben: mentalitás és életforma tényleges kölcsönhatását. Olyan szemléleti integrálódásra gondolok, mely többet, mélyebbet tudna mondani az emberi lét múltbeli kiterjedéséről, arról a másik történelemről, amely a történelemkönyvekből rendszerint kimarad.

Ez a „közegellenállás” a hagyományos történeti fogalmakkal nem ragadható meg. Történelmi köztudatunknak olyan „szokatlan” történeti kategóriákkal kell majd megbirkóznia, mint korszerűsödés, írásbeliség, empátia (beleérző képesség), tömegkommunikációs eszközöknek való kitettség, életbiztonság, racionális (gyakorlati) gondolkodásmód. Szemléletünk szociológiai, szociálpszichológiai, demográfiai, statisztikai dimenziókkal bővíthet: a mindennapok átalakíthatóságának kérdése központi jelentőségűvé emelkedik.

Ebből a szempontból különös jelentősége van a szülőföldi tájak általunk vizsgált tér—idő-egységének — az 1848-at megelőző évszázadnak. A nyugat-európai ipari forradalmak korában nálunk még az elkövetkező „metamorphosis”-ok küszöbén vagyunk. A hagyományos világ még alig észrevehető, de azért egyre gyorsuló bomlása persze nálunk sem a XVIII. századdal kezdődött, mint ahogy azt sem állíthatjuk, hogy a XIX. századdal véget ért volna. Visszahúzó erejét mégis a hagyományos világ alkonyán, e ritka történelmi törésvonal mentén a legkönnyebb tetten érni.

Így jutunk el a százarcú lét végső kérdéséhez — az életbenmaradás esélyéhez, az emberi élet bizonytalanságának, illetve biztonságosabbá válásának tényeihez, összefüggéséhez.

Egy középkori fohász — „A peste, fame et bello libera nos domine!” (azaz: a pestistől, éhségtől, háborútól ments meg minket uram) — ad hű képet az emberi lét hagyományos ellenségeiről. Egy székelyföldi eredetű hűsvéti határkerülő ugyan ebben a sorrendben fohászodik: pestis ellen, bőv termő esztendőért és békességért. Sokáig úgy tudtuk, hogy a hagyományos világ embere a háborúban látta az életére törő legfőbb veszélyt. Az 1848-at megelőző száz év az első olyan időszak történelmünkben, melyben az emberi életet fenyegető veszélyek közül a háború viszonylag háttérbe szorul.

Az imaszöveg *peste, fame, bello* sorrendje alapján joggal merülhet fel a kétség: a háború a korábbi századokban sem jelentett az életre nézve fővesélyt. A hagyományos világ embere — bizonyos korokban — nem a háborútól félt a legjobban, hanem a *pestistől*.

Az 1600—1603-as pestisjárvány olyan hatalmas méreteket öltött, hogy jogosan merül fel a gyanú: az a pusztulás, amelyet a történetírás általában a hadi cselekményeknek tulajdonít, jelentős részben a járványt terheli. A pestis visszaszorítása a XVIII. század egyik jelentős — ha ugyan nem a legjelentősebb — vívmánya. Az egyetemes orvostörténet a járványok történetében az 1722-es marseille-i pestist tekinti fordulópontnak. Tájaink — úgy tűnik — két évtizeddel később következik be ez a fordulat.

A hazai járványvédelmi rendszer hatékonyságát azonban nálunk még jó ideig gyengíti a hagyományos mentalitás. „Az úristenen kívül más orvos nem található” — jelentik 1760-ban Máramarosból. De ha van is orvos, szolgálatait a hagyományos világ embere nem szívesen veszi igénybe. Inkább bábához, kenőasszonyhoz, borbélyhoz, hályogkóvácshoz, javasemberhez fordult, aki gyógynövényekkel kezelte („fűhöz-fához kapott”), ráolvasáshoz folyamodott („kigyót-békát kiáltott rá”) vagy pedig jól („minden hájjal”) megkente. A járványokkal szemben egyébként a korabeli orvosi ismeretek sem sokat segítettek. Orvosi képzettségű emberek is elfogadják az egyházi dogmát: „A Dög-halál isten Harcza az Emberekkel.” Még Pápai Páriz Ferencnél is felbukkan a gondolat, a betegséget úgy kell viselni, mint „Istennek a bűnért való rettenetes ítéletét”. Csanaki Máté pedig Kolozsvárt 1634-ben megjelent *Az dőghalálról való rövid elmélkedésében* írja a pestisről, hogy az „csapás és ostor. Ki ostrom? Istené. Micsodás ostor? Közönséges. Ki által bocsátatik ránk? Az angyalok és csillagok által. Mikor? Midőn Istent bálványozásunkkal, avagy egyéb czéges vétkünkkel megbántjuk... Az mi értelmünk azért ez, hogy egy álltaljában nem szabad keresztyén embernek a pestis előtt el futni.” E lefegyverző gondolatmenetben mégis fellelhető valamiféle racionális mag: fékezte a járvány terjedését, meneküléssel való széthurcolását.

A XVIII. század végén is voltak városok, ahol a polgárok gyűlöletét vonta magára az az orvos, aki a pestis ragályáról beszélt és elítélte az eleve elrendelés, a kötelező tétlenség dogmáját. 1771-ben Mátyus István orvosnak Marosvásárhelyt

„istentelen magatartása“ miatt nem volt tanácsos elhagynia házat alkonyatkor. Noha már 1510-ből van adat arra, hogy Brassóban a pestis alkalmával Johann Salzmann orvos zárlatot rendelt el, a hagyományos világ alkonyán, a XVII—XVIII. században még egyszer fellángoltak az ész- és életellenes nézetek.

A XVIII. századtól kezdve zárlatot intézményesítő hatóságok gyakran ütköztek ellenállásba. Az 1770—1771-es pestis idején a csíkiak körmeneteket tartanak, éjjel-nappal szolozsmákat énekelnek, két nap alatt font, szótt és varrt fehérműket ajánlottak fel a halál angyalának, s mikor látták, hogy mindez nem használ, olyan csüggedés vett rajtuk erőt, hogy a holtak eltemetésére is csak karhatalommal lehetett rákényszeríteni őket.

A kor emberét tehát nemcsak a tudomány korabeli tehetetlensége szolgálta ki a pestisnek, kolerának, hanem elsősorban a gondolkodásmódja. A fatalizmus, a mágikus gondolkodás embere nem lehet tudatosan gyakorlati beállítottságú a természet erőivel szemben. Megoldhat gyakorlati feladatokat, de hite ellenére, mert hite szerint a gyakorlat kérdéseit a sors keze vagy a mágikus cselekvések irányítják.

A végzetbe vetett hitet a keresztény vagy klasszikus sztoicizmus tartotta életben. A mágikus gondolkodást viszont inkább a népi kultúra. Az egyházi nézeteket mintegy fonákjára fordítva a nép az ördög művének — opus diaboli — tekinti a járványt. Az 1709-es pestisről szóló művében írja Köleséri Sámuel, korának neves orvosa, hogy az egyik Fehér megyei faluban, ahol 34 áldozata volt a pestisnek, a falu népe halottakat ásott ki és szúrt át karóval abban a hiedelemben, hogy ártó szellemük hozta fejükre a vést.

Ha nyíltak is rések a népi kultúra tudati tömbjén a felvilágosodás előtt is — gondoljunk csak Janus Pannoniusra vagy a humanizmus néhány szabadgondolkodó antitrinitárius értelmiségijére —, a hagyományos tudat elleni átfogó támadás mégis a felvilágosodás jegyében indult a mágikus gondolkodás ellen. A felvilágosítók derülátása azonban sok tekintetben alaptalannak bizonyult. A fatalista-mágikus gondolkodási formák még másfél századon át ellen tudtak állni. Úgy tűnik, ahogy erősödtek a gyakorlati gondolkodás állásai, úgy kapott új erőt az ősi mentalitás, hogy szinte a korai középkorra jellemző formákban üsse föl újra a fejét.

Talán az első boszorkánypercek sem véletlenül esnek egybe a humanista racionalizmus legfejlettebb irányzatának hazai meghonosodásával, Arany Tamás bihari fellépésével egyidőben 1565-ben égetik meg Botzi Klárát Kolozsvárott. Arany Tamás nemcsak a túlvilági életet, az ördög és angyalok létét vonta kétségbe, s hirdette, hogy „nincs más pokol, mint maga a sír“, de a vádak szerint kijelentette: nem bűn megtagadni a harmincadot és megkerülni a vámot. A boszorkánypercek hát Arany Tamás és a páduai humanisták szellemi ellenhatásának is felfoghatók. Mintha a humanizmus és a népi reformáció fényeire válaszolnának a kontinens északi felén a máglyák.

A percek méreteit érzékelteti az 1684-es szentjóni per, amelynek során tizen-négy asszony állt a bíróság előtt, s közülük hatot halálra is ítétek. 1756-ban az ineui bírák előtt a következő kihallgatás zajlott le: „Kik vannak még az ördög lajstromában és hányan vagytok boszorkányok?“ — hangzik a kérdés, amire bizonyára kínzásokkal kicsikart válasz: „Tizenhárom.“

A percek a XVIII. század második felében tetőznek. Az utolsó adatok Biharból és Zetelakáról származnak 1766-ból. Két évvel később szigorú udvari rendelet állja útját a mágikus gondolkodás hatalmi tobzódásának. A percek tanúsága szerint a vád többnyire a gyógyító javasasszonyok ellen irányult. A leggyakoribb vádak: a boszorkány béka alakját vette fel, „lővá tett“ embereket, hogy lovagoljon rajtuk, megrontotta a tehenet, elvette a tejét, szemmel vert meg valakit. A boszorkánypercek nem önmagukban érdekesek, hanem elsősorban mint az ősi hiedelmek életképességének beszédes tanúbizonyságai. Korunkban a mágikus gondolkodás „tudományos hiedelmek“ alakjában él tovább.

Ahol tanult emberek is az ördög működésének tulajdonítanak természeti jelenségeket, ott az emberi problémák megoldásában a hatékony, ésszerű cselekvés helyét többnyire a mágikus cselekvés foglalja el. Vihar ellen mondták például az alábbi szöveget: „Ti torgontyások, perpentyések vagytok... kényszerítetek, hogy a mi határainkra bé ne jöhessenetek, kárt ne tehessenetek, hanem ehelyett erdő cigabogása, erdő ága-bogát rontsátok, kemény kösziklákat hanogassatok, pallagon sült pogátsát pasmagoljatok.“ Szárazság ellen Dimitrie Cantemir idézi az alábbi ráolvasó szöveget: „Papaluga emelkedj az égbe, nyisd meg kapuit, küldj esőt, hogy nőjön a búza, az árpa, a köles!“

A hagyományos mentalitás makacs „közegellenállása“ természetesen az élet-

formával, a hagyományos világ berendezkedésével, gazdasági eltartó képességével függ össze.

A termőföld hasznosításában az ember legfőbb ellenfele az őserdő rengetege. Az erdő tartós hatalmát jelzi, hogy tájaink legnagyobb, tehát legtagabb és háborítatlan élettért igénylő állatfajtája, a bölény csak 1800 körül veszett ki (egyess források szerint Udvarhelyszéken még 1814-ben is láttak bölényt). A természetlen terület, az erdők, a vadontermő növények bősége, a gazdag vad- és halállomány a mezőgazdaságra való áttérés utáni évezredekben is fenntartotta a zsákmányoló-gyűjtögető életmód számos elemét.

Valahol az erdő és szántó között helyezkedik el a legelő. Még nem kultúrtáj, de az őstájtól sem lehet sorolni. A XVIII. század legjellegzetesebb mezőgazdasági területe, miután a döntő gazdasági ágazat az eléggé alacsony színvonalú állattartás. Lange Márton 1791-ben Kolozsvárt kiadott munkája arról számol be, hogy az állatok „térdekig állnak a ganéjban”; az istállók „alatsonok, nedves, nyomorult kalibák” és „semmi Orvosi Politzia nincsen”.

Az állattartás általában és annak alacsony szintje sok mindent érthetővé tesz. Kevésbé munkai ingyenes ágazatként jól megfér a csekély népességgel, s a maga részéről mintegy tartósítja az alacsony népsűrűséget. Jól megfér egy olyanfajta munkaerőkölccsel, amely nem igényel folytonos erőfeszítést, hanem inkább alkalmi fellépést akkor, amikor az állat veszélyben van. Az olyan típusú gazdasági szerkezet, amelyben a marhahivitel fontos szerepet játszik, általában visszaveti a városokat fejlődésükben. A távoli piacokon értékesített állatok ellenében ugyanis többnyire ipari árut hoznak be, ami akadályozza a helyi termelés kibontakozását. Az állattartás tehát minden vonatkozásban jelentős szerepet játszott a hagyományos életforma, s ezen belül a hűbéri viszonyok tartósításában.

A földművelés szintjének megítélésében a terméshozamot tekintik alapvető mutatónak. Míg a nagy közel-keleti civilizációkban évezredekkel korábban az elvetett magot százszorosban megterítő termés sem számított ritkaságnak (a XVIII. századi Nyugat-Európában tíz-tizenöt-szörös terméssel számoltak), nálunk (például Szilágyságban) az összeíró biztosok kétszeres terméstről tesznek említést (1720). Arad termékenyebb vidékén a három és félszeres, Biharban és Szatmárban a négy-öt-szörös arány már kivétel számba ment. Száz évvel később Erdőszentgyörgyön vagy Árkoson az elvetett mag átlagosan még mindig csak négy-öt-szörös terméssel fizetett. Valószínűnek látszik, hogy mezőgazdaságunk a XIX. század elején körülbelül azon a színvonalon állt, mint Nyugat-Európa három-négyszáz évvel korábban.

Mezőgazdaságtörténetünknek előbb-utóbb szembe kell néznie azzal a lényeges körülménnyel, hogy a hagyományos világban a XII. századot követő félévezredben döntő változás nem következett be. Az újításnak még a gondolata is meglehetősen idegen ebben a világban. A kultúrnövények közül a kukorica XVII. századi Szamos menti elterjedéséhez (a legkorábbi adat 1639-ből származik) a századforduló körüli háborús pusztítások következtében előállott igásállathiányon kívül főként az járult hozzá, hogy a kertben termelt kukoricát ki lehetett vonni a földesúri szolgáltatások alól. Táplálkozáslélektani körülmény, hogy a puliszka viszonylag könnyűszerrel foglalhatta el a köles- vagy árpakása helyét.

Az udvar által sürgetett burgonyatermesztéssel szemben viszont évtizedeken át konok ellenállás mutatkozott. 1809-ben Szatmár környékén még nem is említik, Gyergyóban a XIX. század első negyedében erőszakkal kellett meghonosítani. 1787-ben Háromszéken a határőrség intézkedik arról, hogy „ha az mely katona nemcsak a kertben, hanem a mezőn is ilyen hasznos gabonát nem ültet, minden irgalom nélkül a regementnél megvesszőztetik”. Az a hiedelem élt ugyanis a népben, hogy a krumpli gátolja az emésztést, butít, rühöt, lázat, francia-kórt okoz, a földre vonzza a vakondokat és a férgekét. A kifogások mögött valószínűleg mágiikus nézetek húzódtak meg — a föld alatt, a gonosz hatalma alatt termő növénytől való félelem.

A falu és város közötti munkamegosztásról sem beszélhetünk még igazán. A népi ipar — a legtöbb vidéken — a földműves lakosság igényeit szinte teljes mértékben kielégítette — a vasárutól eltekintve. Csikban jógymán századunkig nem alakult ki tulajdonképpeni városi központ, hiszen falusiak kereskedtek falusiak háziipari készítményeivel. 1800 körül Désen csak „egyetlen egy bolti kereskedő volt”. A város csak a mezőgazdasági környezet függvényében érvényesülő sziget. A lakosságnak jobb esetben is csak tized-, de többnyire alig huszad- (néha ennél is kisebb) része él városban, illetve olyan településeken, melyek méretben és jellegben valamennyire is különböznek a falvaktól. Ugyan méretben sem túlságosan, hiszen egy ötezres lakosú település már nagyvárosnak számít. A városra nehezedő nyomásról számol be Nagy Szabó Ferenc Marosvásárhellyel kapcsolatban: „Nincs soha igaz jó akarattal mihozzánk a székelység, sem a nemesség nagy része.”

Elég falusias a városkép is. Csűrök, istállók, ólak, vagyis mezőgazdasági rendeltetésű építmények uralják a városképet. Kevés a kőház — Szatmáron 1800 előtt mindössze három kőházzal tesznek említést —, és még ritkább az emeletes épület. A várossá emelkedés útja a mezőgazdálkodáson át vezet: több város szőlőművelő településből emelkedett ki. Mások — Gyergyószentmiklós vagy Gherla kereskedői — a távolsági marhakereskedelem útján gazdagodtak meg. Egyik út sem vezetett azonban az urbanizációnak arra a fokára, amelyre a saját termékkel nagyobb távolságon folytatott áruértékesítés emelte például Brassót, Besztercét, Kolozsvárt, Szebent.

A gazdasági szerkezet javításának egyik fő akadályja — a távolság. A hagyományos világban egyedül a tengeri szállítás hatékony, négyezer-ötször akkora távolságra lehet eljutni, mint szárazföldön. A szárazföldi szállítás nálunk a karbantartott és biztonságos utak hiányában nehézkes — annál nehézkesebb, minél több az erdő, és minél ritkábban lakott a táj —, és évszakhoz kötött. A marha és a ló nemcsak azáltal vált fontos áruvá, hogy a nyugati piacokon kereslet mutatkozott iránta, hanem mert az egyedüli olyan áru, amely önmagát képes szállítani.

Az életformával függ össze a hagyományos világ tér- és időszemlélete. A térhez való viszonyt a szűk helyi világhoz való kötöttség határozza meg. A helyhez kötött embernek pedig nincs módja az összehasonlításra — elégedett, mert nem ismer mást, mint ami számára adott.

Az időszemléletre viszont az időhöz való kötetlen, laza viszony jellemző. Újfalvy falusi nemese még 1800 körül is az időn kívül él: „Nappal az áldott nap, éjjel a kakas szó, hajnalban a fiastyúk és az esthajnal csillag voltak az útmutatói.“ Órája csak disz vagy rangjelző, nem mutat időt. Igaz, az első kerek óra már a XV. században megjelenik Nagydisznódon, időérzékről azonban még sokáig nem beszélhetünk. A segesvári toronyra a XVII. század elején szerelnek órát, de az óramutató mellé csak fél századdal később került fel a percmutató. „Talám tyúk-mony sültni idő alatt meghala a nagy fejedelem“ — jegyzi fel Bethlen Gábor halálát az udvari ember, Kemény János. Az időt órákban, legfeljebb fél órákban számolták.

A hagyományos világ emberének tudatában a történelem az aranykortól való eltávolodás története. Főnemestől hétszilvafásig mindenkit az ősi eredet kérdése foglalkoztat. A család régisége — mintha nem lenne minden család régi! — nemcsak századokkal mérhető rang, hanem az ősök által szerzett előjogok emlékezte. „Az emberek szolgamód csüggnek a régin“ — panaszolja 1848-ban is Bolyai Farkas.

A múltba révedő, a történelmet hanyatlásként érzékelő ember számára az új — legyen az szokás, technika vagy bármi — a hanyatlás újabb jele. „Nézd meg, negyvenkilencszentdőtől fogva a régi erdélyi szokástól... mely messze mentél, erdélyi ember!“ — jegyzi meg rosszállóan Apor Péter a *Metamorphosis*-ban. „Ha mi jó volt...“ azt szüleink és előtünk élők, a tejfelesít elélték, nekünk savónál egyebet nem hagytak“ — írja végrendeletében 1750 körül Halmágyi János. Az írásbeliség maga is a tradicionáliszmus eszközévé válik azzal, hogy a már érzékelhető haladást hanyatlásként állítja be.

A hagyományos világ azonban még döntően a *szóbeliség világa*. Az életforma és minden, ami fontos (a technikai műveltség is) közvetlen kommunikációban örökítődik át apáról fiúra, időben-térben egyformán hagyományos módon terjed. Az írott kultúra még alig játszik szerepet az életforma alakításában.

Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy például Marosszéken 1700 körül majdnem minden második faluban iskolamester tanít. Mégis csodálka dolog lenne ebből arra következtetni, hogy megváltozott az emberek írásbeliséghez való viszonya. Az iskoláztatásban azok a falvak vezetnek ugyanis, amelyekben jelentősebb kismemesi vagy szabadparaszti réteg él. Pontosan az a réteg, amely az iskola révén próbál kiemelkedni a félparaszti vagy paraszti létből. Többet mond a korabeli iskola valódi helyzetéről a rendelkezésre álló néhány adat: Királydarócon például 1764-ben 14 gyermek járt iskolába a 94-ből, Széken 1848-ban az iskoláskorúak egytizede (a lányok egyharmincada) volt iskolás. Akik iskolába jártak, azok közül sem mindenki tanul meg írni. „Néhány szajkóként megtanult imádság, s ének, baktató olvasni tudás, haszonvehetlen írás, számvetésből alig valami szokott még jobb esetekben is az egész eredmény lenni“ — jellemzi az iskola hatékonyságát Wesselényi Miklós. Egy 1820-as esketés alkalmával Erdőszentgyörgyön tizenegy szabad és jobbágyrendű 40–80 év közötti tanú közül — akik feltehetően a falu vénei — senki sem tudott írni.

Hivatalos egyházi kimutatások 1848 előtt azt állítják, hogy az iskolával viszonylag jól ellátott Székelyföldön a gyermekek fele-háromnegyede járt iskolába. A kortárs Kőváry ennél borúlátóbban vélekedik az arányokról. Ma már tudjuk, Kővárynak volt igaza. Az 1900-as népszámlálás alkalmával a nyolcvanévesek (te-

hát az 1830-as években iskoláztottak) egytizede tud csak írni-olvasni. (Udvarhely- és Háromszékhez viszonyítva Csíkban még ennél is rosszabb az arány — tizenötöd rész.)

Viszonylag régi felismerés, hogy összefüggés van az írni-olvasni tudás és a modernizálódás között. Hajnal István immár fél százada felhívta a figyelmet arra, hogy az írás nemcsak az érintkezés — azaz kommunikáció — technikájaként játszik szerepet, hanem a racionalizmus ösztönzőjeként, a gondolkodás fegyelmezőjeként is. Amíg azonban az írás-olvasás a korszerűsödés előfeltételét adja, a tömegkommunikációs eszközöknek való kitettség már magát a korszerűsödés folyamatát jelzi. A városiasodás, a vasúti közlekedés, az iskoláztatás XIX. századi fejleményei után minden valószínűség szerint a tömegkommunikációnak köszönhetjük a beleérző képesség (empátia), valamint a gondolkodásbeli nyitottság és rugalmasság kibontakozását. Hogy milyen mértékű és ütemű ez a kibontakozás, s hogy mekkora a hagyományos társadalom zárt, szigorú, helyi normák által határolt kisközösségeiben formálódó ember ellenállása, ennek felderítése már az új, integrált szemléletű történészre, néprajzosra s — főként — szociológusra vár.

Azt már tudjuk, hogy elsősorban a mágikus világkép, a tekintélyelvű, dogmatikus gondolkodás, az újjal s az újítással szembeni ellenséges beállítottság ad magyarázatot arra, hogy miért oly kevésbé hatékony a hagyományos világ emberének tevékenysége. Ez a mentalitás az életforma terméke, s egyben fenntartója is. A hagyományos világot tehát nemcsak csoportérdekek tarthatják életben, hanem többek közt a rá jellemző gondolkodásmód is.

Ezt hangsúlyozni már csak azért is időszerű, mert a tudományos-műszaki forradalom döntő ütközete végső soron a mindennapok világában — az életmód és mentalitás (tudatalakítás) frontján — zajlik. Ez ad különös aktualitást a másik történelemnek, mely voltaképpen nem más, mint a tudományos-műszaki forradalom leglényegesebb elemének, a kulturális-antropológiai közművelődési dimenzióinak történeti újragondolása.

Gondolom, lesz akit meghökkent ez a megközelítésmód. Kíméletlenséggel vádolhatják a történezt — hiszen jóformán még fel sem tápáskodtak a gyorsuló idő okozta jövőszokkból, máris a hagyományos világ múltsokkja taglózza le őket. Persze, a történelmi köztudatot nemcsak a múlt egyoldalú sötét ábrázolása ingereheti, az egyoldalúan rózsaszínű kép hasonló hatást válthat ki. Mindkét ábrázolási mód egyaránt önkényes. E sorok írója mégis abbéli meggyőződésének ad hangot, hogy a kétféle önkényesség közül az utóbbi a kockázatosabb. Korunk emberét, akinek amúgyis alkalmazkodási nehézségei vannak, nem etikus olyan világba csábítani vissza, amelyben életképtelennek bizonyulna.

A hagyományos világ észrevétlenül előrehaladó nemzedékei büntetlenül érzékelhették a történelmet az aranykortól való távolodásnak, a gyorsuló idő korában hasonló illúziók nemcsak tévesek — veszélyesek is.

